

Piotr Miodunka, *Chłopi południowej Małopolski wobec kryzysów żywnościowych od XVII do połowy XIX wieku*, Kraków 2024, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, ss. 583, Historia Życia

Książka Piotra Miodunki to piąta pozycja w ramach serii *Historia Życia*, ukazującej się pod redakcją Krzysztofa Zamorskiego. Główny cel Autora recenzowanej pracy stanowi opisanie sposobu funkcjonowania społeczności chłopskiej w okresie przedprzemysłowym w sytuacji zagrożenia nieurodzajami i związanymi z nimi kryzysami demograficznymi. Wstępną hipotezą jest twierdzenie, że do kryzysów żywnościowych dochodziło na ziemiach polskich podobnie jak w zachodniej i północnej Europie. Znaczna część dotychczas wyrażanych opinii mówiła o tym, że w Polsce inaczej niż na zachodzie Europy nie występował problem powszechnych głodów (s. 12, przyp. 8). Autor widzi w kryzysach żywnościowych główną przyczynę ubytku ludności, bardziej znaczącą niż epidemie i wojny. W historiografii polskiej pracę można uznać za pionierską, gdyż trudno wskazać opracowanie tak szczegółowo analizujące tytułowe zagadnienie.

Autor skupia się na doświadczeniach chłopów z południowej Małopolski (z granicą na Wiśle). Od 1772 r. obszar ten, po zajęciu przez Austrię, nazywano zachodnią Galicją. Chronologicznie książka odnosi się do nowożytności (XVII i XVIII w.) oraz pierwszej połowy XIX w. Cezurę stanowi uwłaszczenie chłopów w zaborze austriackim. Ograniczenie przestrzenne i czasowe jest w pełni uzasadnione, zważywszy na bardzo duży nakład pracy konieczny do zrealizowania nakreślonego zadania. Autor wyraża opinię, że każda ze wskazanych przez niego trzech głównych klęsk głodu zasługuje na oddzielną monografię. W polskiej tradycji problem głodu mieści się w zakresie badań klęsk elementarnych. Początki systematycznego analizowania tych zagadnień wiążą się z Franciszkiem Bujakiem i jego szkołą historii gospodarczej. Dotychczasowe nieliczne publikacje, bezpośrednio poruszające temat kryzysów żywnościowych w przeszłości, to przede wszystkim pojedyncze artykuły oraz publikacje zbiorowe punktowo sygnalizujące problem¹. Historiografia zachodnia może w tym względzie pochwalić się szerszym dorobkiem.

¹ Oprócz publikacji Autora można wymienić: S. Hoszowski, *Klęski elementarne w Polsce w latach 1587-1648*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu*

Miodunka podzielił materiał źródłowy na dwa główne bloki – źródła demograficzne i ekonomiczne. Z pierwszej grupy kluczowe znaczenie miały nierównomiernie zachowane trzy serie ksiąg metrykalnych rejestrujących chrzciny, śluby i zgony. Dla XIX w. ważniejszego znaczenia nabrała dokumentacja statystyczna wytwarzana przez instytucje państwa, odnosząca się do większych obszarów. Ze źródeł ekonomicznych wykorzystano przede wszystkim inwentarze ziemskie, lustracje królewszczyzn oraz rachunki gospodarstw folwarcznych i plebańskich. Dla XIX w. dużą wartość przedstawiają austriackie masowe dokumenty podatkowe: fasje, metryka józeffińska, opisanie urbarialne². Wyraźną cezurę w zasobie źródłowym stanowią pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej i instalacja lepiej rozwiniętego austriackiego korpusu urzędniczego zbierającego dane do celów fiskalnych i wojskowych. Z istotnych materiałów należy wymienić też dokumentację opisującą wysokość i ruchy cen oraz zmiany pogody. Dodatkowo wykorzystano księgi sądowe wiejskie oraz źródła narracyjne (pamiętniki).

Głównie zastosowano metody statystyczne. Dane ze źródeł zostały wprowadzane do bazy w Excelu według kilku kluczy. Braki wypełniano, posiłkując się danymi z lat sąsiednich. Przykładowo w ten sposób wykazano 279 tys. chrztów. Uzupełniono również brakujące ceny żyta, wykorzystując ceny innych towarów. Z uwagi na dominujące metody w publikacji przeważa analiza ilościowa, ale można też wskazać elementy podejścia jakościowego w postaci dwóch studiów przypadku opisujących sytuację w parafii Jazowsko oraz w ekonomii niepołomickiej w pierwszej połowie XVIII w. Szeroki zestaw wykorzystanych źródeł skutkuje krzyżowaniem się różnych podejść metodologicznych w zależności od rozpatrywanych zagadnień. Daje to efekt dużego nagromadzenia treści oraz poczucie wysokiej intensywności analizy poszczególnych zjawisk. Książka wymaga skupienia i uwagi czytelnika podczas lektury. Należy podkreślić szczególność i dogłębną krytykę źródeł. Autor analizuje przyczyny i skutki kryzysów żywnościowych dotyczących chłopów przede wszystkim jako grupy społecznej,

w 70 rocznicę urodzin, red. Z. Budkowa i in., Warszawa 1960, s. 453–465; G. Jawor, *Niedobory zboża na przednówku w gospodarstwach chłopskich ziemi lubelskiej w XV i początkach XVI wieku. Problem głodu czy dystrybucji?*, w: *Nęcza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyło, Warszawa 1992, s. 25–31; *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, E. Kościak, Wrocław 2013.

² W badanym okresie fasjami nazywano zeznania o wysokości dochodów i deklaracje podatkowe. Metryka józeffińska, nazywana także katastrem józeffińskim, to zbiór danych tworzonych na podstawie patentu cesarza Józefa II z 12 kwietnia 1785 r., zawierający m.in. szczegółowe opisy gruntów poszczególnych właścicieli i posiadaczy, zestawienia powierzchni gruntów oraz uzyskiwanego z nich przychodu z rozbiciem na grunty dominikalne i rustykalne, opisy gruntów z podaną klasą gleb i szacunkową wysokością zbiorów czy zestawienia przychodów pieniężnych ze zbiorów zbóż, siana i drewna. Opisanie urbarialne z 1789 r. obejmowały m.in. opisy miejscowości wraz ze świadczeniami feudalnymi, do których zobowiązane były różne grupy mieszkańców, a także tabelaryczne wykazy poddanych zaliczanych do poszczególnych kategorii ludności.

co może wynikać z inspiracji dokonaniem szkoły „Annales”. Problem rozpatruje z uwzględnieniem warunków geograficznych i klimatycznych. Koresponduje to z założeniami historii środowiskowej.

Praca składa się ze wstępu zawierającego wyżej omówione kwestie, czterech części podzielonych na 32 rozdziały, zakończenia, bibliografii, spisów tabel, wykresów i ilustracji, a także indeksów geograficznego i nazwisk. Konstrukcja wyводу jest klarowna i konsekwentna. W częściach pierwszej, drugiej i częściowo trzeciej zaprezentowano przyczyny kryzysów, zarówno bezpośrednie, np. okresy nieurodzaju, oraz pośrednie, jak odporność gospodarstw chłopskich na ich wystąpienie. Część trzecia poświęcona jest przede wszystkim przebiegowi i chronologii kryzysów, a z części czwartej dowiadujemy się o ich możliwych do ustalenia skutkach.

Część pierwsza, „Chłopi”, skupia się na warunkach gospodarowania ludności wiejskiej. Omówiono tradycyjne rozwarstwienie na kmieci, zagrodników, chałupników i komorników. Krytyka źródeł może być inspiracją dla innych historyków zajmujących się szeroko rozumianymi dziejami poszczególnych grup społecznych. Dzięki niej Autor m.in. identyfikuje w inwentarzach staropolskich tzw. jednostkę poddańczą (s. 62–66) jako nadrzędną w stosunku do gospodarstwa kmiecego³. Następnie Miodunka porusza zagadnienie obszaru i przychodu z gospodarstw chłopskich dla wybranej grupy wsi, a za pomocą współczynnika Giniego bada skalę ich rozwarstwienia. Rozdział poświęcony rodzinie skupia się na liczebności chłopskiego gospodarstwa domowego oraz relacjach własnościowych i wpływie na to właściciela dóbr. Istotne dla odporności na kryzysy były wielozawodowość chłopów i pozostająca w ich dyspozycji gotówka. Na końcu Autor omawia konsumpcję żywności, prezentując szczegóły chłopskiej diety (w tym kaloryczność), której podstawę stanowiła produkcja roślinna.

Część druga nosi tytuł „Zbiory” i koncentruje się na produkcji żywności (głównie zboża). Autor poszukuje odpowiedzi na pytanie, czy globalna produkcja na analizowanym obszarze wystarczała dla wyżywienia zamieszkującej go populacji. Z przedstawionych rozważań wynika, że jedynie większe gospodarstwa chłopskie były samowystarczalne żywnościowo. W obrębie południowej Małopolski Autor stara się wychwycić obszary deficytowe w pewne gatunki zbóż oraz te, na których część wsi produkowała zboże na rynek. W ostatnim rozdziale omawia rozpowszechnienie uprawy ziemniaków, które poprawiły zaopatrzenie ludności w żywność. Badania zaprezentowane w dwóch pierwszych częściach mają m.in. na celu określenie zdolności reagowania chłopów na kryzysy żywnościowe z wykorzystaniem dostępnych zasobów i uwzględnieniem narzuconych powinności.

³ Autor wskazuje, że w sporządzanych w okresie staropolskim materiałach gospodarczych najważniejszy był pewien obszar gruntu, różnie nazywany, np. rola czy ząbek, i przypisane do niego powinności. Liczbę uprawiających go gospodarzy nie zawsze podawano precyzyjnie, gdyż stanowiła drugorzędną kwestię. Ów wymieniony obszar gruntu został określony przez Autora jako jednostka poddańcza.

Część trzecia, „Kryzysy żywnościowe”, skupia się m.in. na chronologii tytułowych zjawisk. W rozdziale pierwszym oszacowano liczbę ludności analizowanego obszaru. Następnie Autor rozważa skutki demograficzne innych klęsk elementarnych – wojen i zaraz (ludzkich). W jego opinii badania wskazują, że ich konsekwencje były mniej dotkliwe, niż sądzono (s. 249). Chodziło też o wyeliminowanie kryzysów demograficznych niemających podłoża żywnościowego. W części tej Miodunka omawia główne przyczyny kryzysów żywnościowych, wynikające ze zjawisk klimatycznych (wilgotność i temperatura), bezpośrednio przekładających się na wystąpienie lub nie urodzaju w danym sezonie. Na terenach objętych skutkami klęsk żywiołowych wpływ ten mógł być ekstremalny. Następnie Autor przedstawia chronologię i skalę kryzysów żywnościowych. Metodologia ich identyfikacji opiera się na wykorzystaniu czterech głównych zespołów danych: przekazów o klęskach elementarnych konfrontowanych z informacjami o fluktuacji zbiorów i plonów oraz powiązanych z nimi cenami żywności i ich ruchami (s. 331). Jako kolejny bardzo istotny zestaw danych Miodunka wskazuje informacje zawarte w rejestrach metrykalnych, z których na szczególną uwagę zasługiwały dane dokumentujące chrzty. Pośrednio dotyczyły one początek charakteryzujących się stabilną sezonowością, cechującą się podobnym i trwałym rozkładem w całej Polsce. Odchylenia od normalnego rozkładu mogły wskazywać na wystąpienie poważnego kryzysu. Oprócz zjawisk o mniejszej skali zostały wymienione trzy klęski głodu z lat: 1714–1715, 1737 oraz związana z zarazą ziemniaczaną (kolejny czynnik w katalogu przyczyn) klęska z 1847 r., która przerodziła się w trwający dekadę wielki kryzys demograficzny. Mniej miejsca, ze względu na ograniczenia w materiale źródłowym, poświęcono chłopskiemu spojrzeniu na klęski głodu.

Część czwarta nosi tytuł „Chłopi wobec kryzysów”. Autor omawia skutki demograficzne odzwierciedlone w zgonach, ślubach i urodzeniach oraz zwiększonej skali migracji. Wśród konsekwencji społecznych i gospodarczych wymienia m.in. przetasowania w strukturze warstw chłopskich czy zaburzenie sposobu zagospodarowania gruntów. Miodunka odwołuje się także do danych dokumentujących wzrost poborowych, obrazujących standard życia. Istotne wnioski przynoszą rozważania dotyczące reakcji na kryzysy instytucji ponadlokalnych i lokalnych. Do tych drugich zalicza przede wszystkim właścicieli ziemskich. Skuteczność ich wsparcia została określona jako ograniczona i efektywna ewentualnie w początkowym okresie kryzysu, co rzuca nowe światło na relacje chłopsko-szlacheckie w obrębie systemu folwarczno-pańszczyźnianego. Przychylniej Autor ocenia działania administracji austriackiej podejmowane po 1772 r., jak normalizacja praktyk folwarków odnośnie do ich pomocy chłopom w przypadku niedoborów żywnościowych czy wprowadzanie ograniczeń celnych. Część czwartą kończą rozważania nad wpływem kryzysu na relacje poddańcze, które ten zacieśniał, koniunkturę zbożową, modernizację rolnictwa (gdzie obserwujemy dywersyfikację upraw i odejście od monokultury ziemniaczanej), bunty chłopskie oraz wydarzenia polityczne. Autor przypuszcza, że głód w krajach niemieckich i w Czechach mógł mieć wpływ na decyzje rozbiorowe

Austrii w 1772 r. Wywód uzupełniony jest licznymi wykresami (98), tabelami (85) i ilustracjami (12).

Miodunka prezentuje wysoką świadomość metodologiczną, jednak opis zastosowanej metodologii mógł być obszerniejszy. Ciekawie zabrzmiałyby rozważania odnoszące się do możliwości poznania przeszłości za pomocą dostępnych danych, skutkujące podniesieniem ponownie kwestii naukowości pisarstwa historycznego, co nawiązywałoby do koncepcji zaproponowanych przez narratystów. Użycie przez Autora precyzyjnych metod statystycznych czy odwołanie się do danych demograficznych, w tym do austriackiej statystyki stojącej w badanym okresie już na dość wysokim poziomie (s. 37, przyp. 112)⁴, pozwala zastanowić się, czy teorie zaproponowane przez takich badaczy, jak Hayden White, bez wątplenia warte namysłu, znajdują pełne zastosowanie we wszystkich rodzajach pisarstwa historycznego, zwłaszcza tych, które rozwinęły się w XX w. Miejscami zabrakło szczegółów dotyczących niektórych badań. Przykładowo na bazie danych z 46 wsi liczących 3195 gospodarstw (s. 104–106) wyznaczane są ich powierzchnie. Jednocześnie nie została podana ogólna liczba wsi na całym analizowanym obszarze czy liczba gospodarstw lub ogólna liczba ludności (ewentualnie głów rodzin) oraz ta w badanych wsiach, co przyniosłoby precyzyjniejsze informacje, o ile oczywiście uzyskanie tych danych byłoby wykonalne. Ponadto jako kryterium doboru wsi do próby wskazano tylko występowanie utrudnień w wyodrębnieniu gospodarstw. Jeżeli takowe zachodziły, wieś nie była kwalifikowana. Nie znamy zatem istotnych informacji dotyczących próby (podobnie s. 106–110). Warto też w tym wypadku wykorzystać mapę i pokazać rozmieszczenie geograficzne owych 46 miejscowości. Brakuje syntetycznego podsumowania części omawiającej kryzysy porozbiorowe. Także synteza puentująca zagadnienie kryzysów przedrozbiorowych (s. 361–363) mogłaby być poszerzona co najmniej o mapę z zaznaczonymi parafiami, z których pozyskano dane do indeksu urodzeń z lat 1638–1776 (wykres 65). Kwestie transportu i stanu infrastruktury zasługiwały na nieco szersze zrelacjonowanie. Natomiast wydarzenia z południowej Małopolski zostałyby pokazane dokładniej i w szerszym kontekście poprzez rozbudowanie rozdziału „Geografia kryzysów żywnościowych” (s. 392–394). Interesujące byłoby też pochylenie się nad pytaniem, dlaczego wielki kryzys z drugiej połowy lat czterdziestych XIX w. w zachodniej Galicji, porównywalny z analogicznymi wydarzeniami w Irlandii, nie znalazł szerszego odzwierciedlenia w tradycji. Również związek tych wydarzeń z rabacją galicyjską wart jest głębszego namysłu. Trzeba też wspomnieć o pewnych niedoskonałościach w przygotowaniu części wykresów i ilustracji. Przykładowo

⁴ Cezary Kukło, definiując pojęcie „demografii historycznej” w odniesieniu do „demografii ogólnej”, jako jedne z głównych wyróżników wskazuje dokładność oraz cel wytworzonych źródeł, na podstawie których prowadzone są badania, co uzmysławia wyzwania metodologiczne stojące w tym względzie przed demografami historycznymi. Podaje też przykłady kooperacji subdyscyplin w ramach demografii jako dyscypliny naukowej, C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 13–17.

na il. 3 symbole wskazujące wielkości miast są za mało zróżnicowane, wykresy 6 i 7 (s. 105, 107) skonstruowano w sposób utrudniający odczytanie zawartych w nich treści, a na wykresie 74 (s. 404) zlewają się odcienie szarości. Autor jest świadom pewnych braków, co zaznacza w zakończeniu (s. 493).

Mimo dostrzeżonych uchybień książkę Piotra Miodunki należy ocenić bardzo wysoko. Przeciera ona nowe szlaki w polskiej historiografii. Jest pierwszą monografią w dogłębny sposób analizującą bardzo istotny z wielu względów problem głodu w kilkuwiekowej perspektywie i na określonym obszarze. Można ją uznać za wykładnię metodologiczną. Miejmy nadzieję, że będzie stanowić inspirację dla kolejnych autorów podejmujących szczegółowe kwestie odnoszące się do klęsk elementarnych, a także te z zakresu historii gospodarki, społeczeństwa czy demografii.

Tomasz Opaliński
(Warszawa)